

16. YÜZYILA AİT BİR TARIM METNİ: KİTÂBÜ'L – FELÂHAT

Ayfer AYTAÇ*

ÖZET

Kitâbü'l-Felâhat 12. yüzyılın sonlarında Endülü'sün İşbiliye (Sevilla) şehrinde yaşamış olan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Muḥammed b. Aḥmed b. El-ʿAvvâm El-İşbili tarafından yazılmıştır. İbnü'l-ʿAvvâm'ın eseri, tarım konusunda Ortaçağ'da yazılmış en kapsamlı çalışmadır. Yazar tarım, bahçecilik ve hayvancılık konusundaki her türlü bilgiyi derlemiştir. Eser 1590 yılında Muhammed bin Mustafa tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. Osmanlı dönemi tarım konulu metinler açısından zengin değildir. Bu nedenle Kitâbü'l-Felâhat alanında Eski Anadolu Türkçesinin temel kaynağıdır. Bu çalışmada bu önemli yazma tanıtılacaktır.

Anahtar Sözcükler: *Kitâbü'l-Felâhat, İbnü'l-ʿAvvâm, İbni ʿAvvâm, çiftçilik, tarım, veteriner hekimliği.*

ABSTRACT

An Agricultural Manuscript of the 16th Century: Kitab Al-Falaha

Kitab al-Falaha (Book of Agriculture) was written by Abu Zakariya Yahya ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Al-Awwam Al-Ishbili, who was a Andalusian agriculturist living in Seville about the end of the 12th century. Ibn al-Awwam's treatise is the most comprehensive medieval work on agriculture. He compiles all the knowledge of his time concerning agriculture, horticulture and animal husbandry. It was translated into Turkish by Muhammad ibn Moustafa in 1590. There isn't a rich tradition of such agricultural literature in the Ottoman Turkish

* Arş. Gör.; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Terzioğlu Kampüsü, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

period. *Kitab al-falaha* is therefore the main source for agriculture of Old Anatolian Turkish. In this article this important manuscript on agriculture is introduced.

Key Words: *Kitab al-falaha*, Abu Zakariya Yahya b. Muhammad b. Ahmad Ibn al-Auwam, Ibn al-Awwam, Agriculture, veterinary medicine.

Kitābü'l – Felāhat (Çiftçilik Kitabı) tarım konulu yazmaların ortak adıdır. Bitki yetiştirme, toprak türleri, aşılama, budama vb. konuları içeren kitaplar genel olarak bu şekilde adlandırılmaktadır. Ancak bu metinler içerisinde en ünlüsü İşbiliye'de (Sevilla) yetişmiş olan Ebū Zekeriyā Yahyā b. Muḥammed b. Aḥmed b. El-ʿAvvām El-İşbilî tarafından 12. yüzyılın sonlarında yazılmış olmalıdır. Kaynaklarda yazarın hayatı hakkında bilgi yoktur. İbnü'l-ʿAvvām olarak tanınan yazar eski Yunan ve Arap eserlerinin tamamını inceleyip gerekli bölümleri derlemiş, kendi bilgi ve birikimlerini de ekleyerek bu alandaki en kapsamlı eseri meydana getirmiştir.

Eserin Arapça nüshaları Leiden (1285), Paris (2804), British Museum (998), Escorial (901) kütüphanelerinde bulunmaktadır (Brockelmann 1943: 651). Türkçeye *Muḥammed b. Mustafā b. Lūtfullah* tarafından hicri 998 (1590) yılında tercüme edilmiştir. *Kitābü'l–Felāhat* ın tek nüshası ve aynı zamanda Muhammed bin Mustafa tarafından yazılmış olan mütercim hattı olan nüsha Süleymaniye Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi 2534 numarada kayıtlıdır.¹ Kaynaklarda mütercim hakkında da bilgi bulunmamaktadır.

Osmanlı dönemine ait eserler arasında tarım konulu metinler yok denecek kadar azdır. Bu nedenle Türkçe kaynaklarda ve bilim tarihi kitaplarında Eski Anadolu Türkçesi döneminde tarım tarihi konusunda ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Bu alandaki el yazmalarının özet niteliğindeki küçük risaleler olması nedeniyle *Kitābü'l–Felāhat* özel bir yere sahiptir. Tercüme bir eser olmasına rağmen hacim ve içerik açısından Türkçenin ilk, hatta şu anki bilgilerimize göre tek kapsamlı tarım kitabıdır diyebiliriz. Bu açıdan metin oldukça önemlidir.

1. Metnin İçeriği

Kitābü'l – Felāhat toprak çeşitleri, sulama, gübreleme, aşılama, budama, bitkilerin bakımları, çiftlik hayvanları vb. alanındaki her türlü bilgiyi içermektedir. Kitabın başında, her bap ve fasılın hangi varakta olduğunu belirten altı varaklık bir fihrist bölümü bulunur. Hem yazının farklı olmasından hem de besmele ile başlayan asıl metinde bapların içeriğinin

¹ Brockelmann, eserin Bursa Asarı Atike Müzesi'nde (E 32) Türkçe bir nüshasının daha olduğunu belirtir. Ancak Bursa'da böyle bir nüsha bulunamamıştır (Brockelmann 1943: 652).

zaten belirtilmiş olmasından bu bölümün, eserden yararlanmayı kolaylaştırmak amacıyla sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Eser kimseye sunulmamıştır. Besmeleden sonra eserin Arapçasının yazarı olan Ebū Zekeriyā Yahyā bin Muḥammed bin Aḥmed el-‘Avvām’ın ismi belirtilmiş, hamdele ve salveleden hemen sonra konuya girilmiştir.

Kitap her varakta 22 (bazen 21 veya 23) satır olmak üzere 230 varaktan oluşur. Tamamı otuz beş babı içerir. Ayrıca her bap da kendi içinde fasıllara ayrılmıştır. Eser iki cilt halinde düzenlenmiştir. Birinci ciltte on altı bap, ikinci ciltte ise on dokuz bap bulunur. Bapların içeriği aşağıdaki gibidir:

1. **Bâb:** Toprak çeşitleri ve bunların özellikleri.

2. **Bâb:** Gübre çeşitleri; gübrenin faydaları ve kullanımı.

3. **Bâb:** Ağaçlar ve sebzeler için uygun olan sular ve kuyular; bahçelere ne şekilde kuyu açmak gerekir; ekilecek yerlere su nasıl getirilir; sular ve kuyuların özellikleri; bir yerin suya uzaklığının anlaşılması; açılan kuyunun derinliği; kazılan kuyularda suyun yeryüzüne yakınlığı–uzaklığı ile acılığı–tatlılığı vb.

4. **Bâb:** Bostanı düzenleme ve ağaçların dikim düzeni.

5. **Bâb:** Köklerinden su alan ve sulamaya ihtiyaç duymayan ağaçlar; sulanması gereken ağaçlar; ağaçların dikim zamanı ve bir yerden bir yere nakli; ağaç dikme yöntemleri; budaktan ve fidandan dikilen ağaçlar; ağaç dikmek için açılan çukurların boyutları vb.

6. **Bâb:** Meyve ağaçlarının ve sebzelerin dikme zamanı; ağaçların budanması vb.

7. **Bâb:** Endülüs’te yetişen ağaçlar ve bunların özellikleri.

8. **Bâb:** Ağaçların aşılması, aşılama yöntemleri, aşılama kullanılan çubukların özellikleri, birbirine aşılması uygun olan ağaçlar vb.

9. **Bâb:** Ağaçların budanması; budamanın faydaları; budama zamanı; asmaların yetiştirilmesi ve budanması; filiz alma vb.

10. **Bâb:** Her ağaca uygun olan toprak ve dikim zamanı; dikim yerinin hazırlanması; ağacın ıslahı ve zararların giderilmesi.

11. **Bâb:** Ağaç dikilmiş ve dikilmemiş toprağın gübrenmesi; kullanılacak gübrenin miktarı ve gübreleme zamanı; tuzlu toprağın ilacı vb.

12. **Bâb:** Sulama zamanı; su miktarı; çok su isteyen ağaçlar ve az su isteyen ağaçlar.

13. **Bâb:** İncir, şeftali, nar, armut, kiraz vb. ağaçların meyvelerinin çok, tatlı ve sulu olması için yapılması gerekenler; az meyve veren ağaçların ilacı; dişi ve erkek ağaçlardan birbirine uygun olan ve olmayanlar.

14. **Bâb:** Ağaç ve sebzelerin hastalıkları; ağaçlara zarar veren haşerelerin ilacı.

15. Bâb: Meyve ve sebzelerin ürününün çok, iyi ve lezzetli olması için çekirdek, kök, budak, tane vb. kısımlarına yapılanlar; ağaçların vaktinden önce çiçek açması vb.

16. Bâb: Hububatın saklanması; taze ve kuru yemişler; taneler ve tohumlar; meyvelerden incir, elma, armut, ağaç kavunu, nar, erik vb. ile hububattan buğday, arpa, mercimek, bakla vb. korunması ve saklanması.

17. Bâb: Toprağın dikim ve ekime hazırlanması; toprağın ekim zamanı.

18. Bâb: Hububata uygun olan toprak çeşitleri, uygun olan yerler, sular ve iklim özellikleri; ilaçlama ve ıslah edilmesi.

19. Bâb: Şehirlerin iklim özelliklerine göre ziraat zamanı; İşbiliye’de yetiştirilen bitkiler; tohum ekilecek yerler; ekilecek tohumun miktarı.

20. Bâb: Pirinç, mercimek, burçak vb. yetiştirilmesi.

21. Bâb: Bakla, nohud, boy, acı bakla vb. yetiştirilmesi.

22. Bâb: Pamuk, keten, kenevir, kına, kızıl boya, haşhaş, yonca vb.

23. Bâb: Bostanlarda yetiştirilen sebzelerin dikim ve bakımı.

24. Bâb: Şalgam, turp, havuç, soğan sarımsak, pırasa vb. bitkilerin yetiştirilmesi.

25. Bâb: Kavun, karpuz, hıyar, kabak, patlıcan vb. çiçekli sebzelerin yetiştirilmesi.

26. Bâb: Tohumları yiyeceklerde ve bazı ilaçlarda kullanılan kimyon, çörek otu, anason, üzerlik, rezene, hardal, kişniş vb. bitkiler.

27. Bâb: Süsen, nilüfer, hatmi, nergis, nesrin vb. çiçeklerin yetiştirilmesi.

28. Bâb: Bahçelerde ekilen kereviz, kekik, kuşkonmaz, gebre vb. bitkilerin yetiştirilmesi.

29. Bâb: Ekinin biçilme zamanı; tohumun saklanması; ağaçlara ve ekinlere faydalı ilaçlar; afetleri önleyen tılsımlar.

30. Bâb: Ev yapmak için uygun olan yerler; ev yapımında kullanılacak ağaçların özellikleri; fazla meyve verecek ağaçların belirtileri; gül suyunun çıkarılması; elma kabuğu ve reyhanın suyunun çıkarılması; üzümden pekmez, şarap, sirke yapılması; kar, yağmur ve selin bitkilere etkileri; yıldırım, şimşek, sis vb. hava olaylarından yağmurun az veya çok olacağını anlama.

31. Bâb: Koyun, keçi ve ineğin erkek ve dişisinin özellikleri; bunların yetiştirilme zamanı; hastalıkları ve bunların ilaçları.

32. Bâb: At, katır, eşek, deve vb. hayvanların yetiştirilmesi, yem ve sularının miktarı; atın boynu, arkası, göğsüyle ilgili özellikleri; atın yorga,

eşgin vb. oluşunun belirtileri; arık hayvanı semirtmek için yapılması gerekenler; hayvanın yattığı yerin özellikleri.

33. Bâb: Hayvanların ağzında, yüzünde, kulağında, ayağında, bileğinde, tırnağında vb. yerlerinde görülen hastalıklar ve bunların ilaçları.

34. Bâb: Güvercin, kaz, ördek, tavus, tavuk, horoz vb. hayvanların yetiştirilmesi; çiftliklerde kuşların kafeslerde terbiye edilmesi; hastalıkları ve ilacı; uygun yemler.

35. Bâb: Kuduz vb. hastalıklar ve ilacı.

Kapsamlı ve bilimsel bir çiftçilik kitabı olan eserde oldukça az olsa da bitki yetiştirmeye ilgili bazı batıl inançlara ve tılsımlara da yer verilmiştir:

*Kaşûs Hekîm dër ki taş yumrı olmayup düz olmak
gerekdür ba'zî üstâdlar naql éderler ki yemiş az vèren ağacı
bir demür âletile hiffet üzre iki üç kerre urup sen meyve
vèrmezsen seni köküñden keserin dèyü hıtab édüp
muķâbelede bir kimesne eger bu yıl vèrmezse kes dèyü şefâ'at
eylese bi-izni'llâh ol yıl çok meyve vèrür... (KF 96a/10-14)*

İbni Haldun eski çağlarda bitkilerin de ruhları olduğuna inanıldığı ve bitkilerin insan için besin olması dışında ruhaniyetleri ve sihirde kullanılan yıldızların ve heykellerin ruhaniyetlerine benzemeleri bakımından da yetiştirilmelerine önem verildiğini belirtmiştir (Ugan (çev.) 1970: 604). Bu nedenle tarım konulu eserlerde büyü ve tılsım konularına sıkça yer verilmiştir. Müslüman yazarlar ise İslamiyette büyüün yasak olmasından dolayı eski kaynaklardan yararlanırken bu bölümleri eserlerine almamışlardır.

Kitâbü'l – Felâhat 'ın önemli kaynaklarından biri olan *Felâhatü'n–Nabtıyye*'de bu tür konulara oldukça kapsamlı olarak yer verilmiştir. İbni Haldun Mesleme'nin büyü ile ilgili eserlerinin en önemli bölümlerini *Felâhatü'n–Nabtıyye*'den aldığını belirtmektedir (Ugan (Çev.) 1970: 604). Yine *Kitâbü'l – Felâhat* 'ın temel kaynaklarından olan İbni Haccâc ve İbni Başşâl ise eserlerinde büyü konularına değinmeden yalnızca tarım konusundaki bilgi ve deneyimlerini bilimsel olarak aktarmışlardır (Seyyid Hüseyin Nasr 1989: 222). İbnü'l-‘Avvâm da eserinde *Felâhatü'n–Nabtıyye*'nin büyü ve kehanet ile ilgili bölümlerini eserine almadığını şöyle açıklamıştır (KF 3b/11-12):

*felâhatü'n–nabtıyye şâhibi Kûtâmî ki sâbıkâ zıkr
olındı ba'zî aqvâl zıkr eylemişdür bu te'lifde aşlâ aña ihtiyâc
olmamağın zıkr olunmadı*

İlk çağlardan itibaren yıldızlar ve gezegenler ile bitkilerin gelişimi arasında bağlantı bulunduğu, büyüüp gelişebilmeleri için yıldızların ışığına

ihtiyaçları olduğu düşünülmüştür. Bu nedenle Tarım konusunda yazılmış eserlerde astrolojik bilgilere de sıkça yer verilir.² Buna benzer bazı inanışlara *Kitābü'l – Felāhat* 'ta da rastlanmaktadır:

aķar řu ile olmiş zibilden ol miķdār ķarıřdurup bir ğeće aya ve yıldızlara ķarřu aķuķ ķoyup her ğün [ol] ķuyuya [ol ũuz ve zibilden] yedi āvuc miķdāri tamām olunca ķosa şuyı ğāyetde ķoķ olur (KF 33a/19–21).

ba'zılar buğdayı řüreyyā yıldızı ũolunduğı zamānda [ki teřrīn–i řānīnūñ on ikinci ğünidür] ekmeğe başlamak muvāfiķdur dēmiřler (KF 127b/7–8).

1.1. Metnin Kuruluş Düzeni

Eserin mütercim hattı olması nedeniyle derkenarlarla çok sayıda düzeltme yapılmıştır. Ancak karışıklığı önlemek amacıyla derkenarlar sistemli bir biçimde düzenlenerek günümüzdeki kullanıma benzer numaralı bir dipnot tekniği kullanılmıştır.³ Bu eklemelerin düzenlenmesi için řu yöntemler kullanılmıştır:

- Ait olduğu satırın sonuna, üzerine veya sayfanın herhangi bir yerine “sahihi, doğrusu budur” anlamında ∞ işareti (Ece 2007: 263) konularak sayfa kenarlarına yazılmıştır.
- Derkenarlar daima 2'den (∞) başlayarak numaralanmıştır. Bu durumda satır içerisinde ait olduğu yere de (∞) işareti konularak derkenarın yeri belirtilmiştir. Bazı sayfalarda rakam yerine piramit şeklindeki üç nokta (∴) işaretine de rastlanır.
- Birden fazla düzeltme bulunan sayfalarda 2, 3, 4 (∞, ∞, ∞) vb. biçiminde numaralanmış ve metinde ait oldukları yerler de aynı şekilde numaralandırılarak gösterilmiştir.
- Satırlar arasında veya satırın hemen bitiminde yapılan düzeltmelerde ise derkenardaki sözcük ile metinde ait olduğu yer arasına tek sıra halinde noktalar konulmuştur. Böylece sözcüğün ya da harflerin nereye ait olduğu belirtilmiştir.

² Eski Mısır'da Sirius (Sotis – İzis “büyük köpek burcu”) yıldızının güneşle beraber doğması (19 Temmuz) ile Nil Nehri'nin taşması (19–20 Temmuz) arasında bağlantı olduğu kabul edilir. Nehrin taşmasıyla toprakların sulanıp bitkilerin yeniden canlanması Sirius'a bağlanmıştır (İnan 1992: 28–29).

³ 14. yüzyıla ait manzum bir metin olan *Keşfü'l–MeèĀni* 'de de benzer bir sistemin kullanılmış olması bu sistemin 16. yüzyıldan çok daha öncelere dayandığını göstermektedir (Daşdemir 2007).

- Satırların sıkışık olması ve üst satırdaki ile alt satırdaki sözcüğe ait noktaların karışma ihtimalinin olması durumunda aralarına çizgi çizilerek satırlar ayrılmıştır.
- Metin içinde geçen bazı sözcüklerin anlamını açıklayan dipnot niteliğindeki derkenarlarda sözcük derkenara kırmızı mürekkeple yazılmış ve siyah mürekkeple de açıklanmıştır: *hazef toprağdan olan kab kacak ve sakı* (10a), *ketem bir otdur saç ve sağal boyarlar* (11a), *'ulleyk şarmaşık cinsindendir eklemic dedükleri otdur* (15b), *karāsiyā siyāh erik* (21b), *çerāgāh otlak yeri* (76a), *derdār serv ağacından bir nev'dür* (78b).
- Metinde bap ve fasıl başlıklarının dışında vurgulanmak istenen kişi adı, sözbaşı vb. kırmızı mürekkeble yazılmıştır. Aynı amaçla Arapça hadis ve cümlelerin de satır boyunca üzerine çizgi çekilmiştir.
- Nüsha farklarını göstermek üzere derkenarın başına نخ (نُسَخَة <) “nüsha, kopya”) kısaltması konulmuştur (Daşdemir 2007: 1126, Ece 2007: 263).⁴
- Metinde görülen işaretlerden biri de تم (temme)'dir. “Bitti, tamamlandı” anlamındaki bu ifade birinci cildin sonuna konulmuştur.

Bunların dışında metnin içeriğiyle ilgili olan kısaltmalar da bulunmaktadır: ta' (تع) “ta'ālā” 91a/11, rađ (رض) “rağiya'llāhü 'anha” 158a/19. Metinde ayrıca *felāhat* ilminin üstadlarından olduğu belirtilen kişilerin her biri için bir kısaltma düzenlenmiştir: *Aristā'ālīs* “طط”, *Cālinūs* “ج”, *Kaşūs* “ق” vb. (3a/15–20). Ancak mütercim her seferinde başa dönüp hangi kısaltmanın kim için kullanıldığına bakmanın zor olacağı düşüncesiyle bu kısaltmaları kullanmadığını söylemektedir:

muşannif ihtişār kaşd édüp bu kitābuñ evvelinde aşhāb-ı felāhat ulularınıñ ismlerini hurūf-ı tahacciden bir harf ile işāret étdüm der ammā şāhib-i terceme olan fakīr-i keşürü't-tağşir bu kitābında ol minvāl üzre yazılırsa mü'tāla'a édenlerüñ zikr olan hurūf maḥfūzı olmağ gerek olmayanlar ol hurūf geldükde dā'ima ol işārete rüçü' lāzım gelüp bu sebebden küllî ta'ab lāzım gelmegin ismlerini 'aynıyla yazmağa irtikāb étdüm déyü özr eyler (10b/8–13)

⁴ 23a'da açık olarak نسخه biçiminde de yazılmıştır.

2. Kitābü'l-Felâhat'ın Kaynakları

Kullandığı kaynaklar konusunda oldukça titiz davranan yazar alıntı yaptığı her bilginin kime ait olduğunu belirtmiştir. Eserlerinden faydalanılan bu kişilerin adları metinde sıkça geçer. Bitkilerle ilgili bilgilere tıp yazmalarında, botanik konulu eserlerde ya da çeşitli ansiklopedik nitelikli eserlerde rastlanabilmektedir. Yazar doğrudan tarımla ilgili olmasa da *Ebū Hanîfe Dîneverî*, *İbni Baytâr*, *İbni Sînâ* (Avicenna), *İshâk bin Süleymân* (Isaac Judaeus), *Râzî* (Rasis, Rhazes), *Sâbit bin Qurra* vb. ünlü yazarların eserlerinden yararlanmıştır. Ancak her yönüyle tarımı konu edinen bilimsel bir eser olması nedeniyle *Kitābü'l-Felâhat'*ın temel kaynakları da doğrudan tarım konusunda yazılmış olan eserlerdir. Bu nedenle eserin kaynaklarını temel kaynaklar ve diğer kaynaklar olarak sınıflandırmak uygun olacaktır.

2.1. Temel Kaynaklar

Toprak çeşitleri, gübreleme, sulama, aşılama, budama vb. bitkilerle ilgili bölümlerde *Kitābü'l-Felâhatü'n-Nabtîyye*, *Ebū'l-Hayr*, *Kaştûs*, *İbni Başşâl*, *İbni Haccâc* ve *Ġarnâtî* temel kaynak olarak kullanılmıştır. Hayvanlarla ilgili bölümlerde ise çoğunlukla *İbni Ebî Hizâm* ve *Mūsâ bin Naşîr*'den alıntılar yapılmıştır.

2.1.1. Kitābü'l-Felâhatü'n-Nabtîyye

*Kitābü'l-Felâhat'*ta eserin yazarının *Ġuşâmî* (*Ġutâmî*) olduğu belirtilmiştir (KF 3a/13; 3b/11). Kaynaklarda yazarın hayatı hakkında bilgi yoktur. Kitabın girişinde eserin İbni Vahşîyye tarafından 291 (904) yılında Bağdat'ta Keldânî dilinden Arapça'ya çevrildiği ve 930'da (Hicri 318) İbnü'z-Zeyyât'a⁵ yazdırıldığı bilgisi bulunur. Mütercimim hayatı hakkında da fazla bilgi bulunmamaktadır. Asıl adı *Ebū Bekr Ahmed bin Ali bin Kays bin el-Muhtâr el-Keldânî* (*Kesdânî*)'dir. Süryaniceden Arapçaya tercüme yapmıştır.⁶ Ölümü ve yaşadığı yıllar konusunda kaynaklarda farklı tarihler vardır.⁷ Ancak eserleri, hayatı hatta yaşayıp yaşamadığı konusunda tartışmalar bulunmaktadır.⁸

⁵ İbni Vahşîyye'nin öğrencisi ve katibidir. Tam adı *Eby Tâlib Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Abdülmelik ez-Zeyyât* 'tır (Kaya 1999: 436).

⁶ Yazarın kimya ve gaybi ilimlerle ilgili tercüme yapıları vardır. Diğer eserleri için bkz. M. Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Alimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1991.

⁷ İslam Ansiklopedisi: C. 5, s. 833.

⁸ Söz konusu tartışmalar için bkz. M. Kaya. "İbni Vahşîyye", İA, C. 20, İstanbul, 1999, s. 437; F. Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums (Alchimie-Chemie, Botanik-Agrikultur)*, Band IV, E. J. Brill, Leiden, 1971, s. 326-327.

Bu eserden yapılan alıntılar eserin adıyla veya *nabṭiyye ṣāhibi* denerek verilmiştir. Yazar muhtemelen İbni Vahşiyye'nin yapmış olduğu Arapça tercümeden yararlanmış olmalıdır. Ancak eserde bunu açıkça belirten bir ifade yoktur. İbni Vahşiyye'nin adı da metinde bir kez geçer: *Kitābü'l-Felāḥat* ta *Ebū Bekr İbni Vahşiyye ya'nî Ṣağrīt Ḥekīm* (26b/5)

Kitābü'l-Felāḥatü'n-Nabṭiyye üç ciltlik bir eserdir. İbni Vahşiyye metnin girişinde eseri nasıl elde ettiğini açıklamış ve eserin asıl adının *İflāhu'l-Arz ve İṣlāhü'z-Zeri' ve's-Şecer ve's-Şimār ve Def'u'l-Āfāti* 'Anhā olduğunu, üç müellif tarafından yazıldığını belirtmiştir. İlk bölüm Kenanlılar zamanında yaşamış *Ṣağrīs* tarafından, ikinci bölüm *Yantuşār* adındaki başka biri tarafından, son bölüm de *Kusāmî* tarafından yazılmıştır (Kaya 1999: 437). *Kitābü'l-Felāḥat* 'ta geçen kaynak kişilerden biri olan *Yunbūṣād* (3a/14, 11b/7), ikinci bölümün yazarı olduğu belirtilen *Yantuşār* ile aynı kişi olmalıdır.

Kitābü'l-Felāḥatü'n-Nabṭiyye'de bitkilerin yetiştirilmesiyle ilgili bilgilerin dışında çeşitli büyü ve tılsımlarla ilgili bilgilere de ayrıntılı olarak değinilmiştir. İbni Haldun, eserin sihirle ilgili bu bölümlerinin islamiyette sihirin yasaklanmış olmasından dolayı Müslüman yazarlar tarafından tercüme edilmediğini belirtmektedir (Ugan (çev.) 1970: 604). İbni Vahşiyye'nin İbranilerin yöntemlerine göre hazırlanmış *Kitābü Sihri'n-Nabat* adlı bir büyü kitabı da vardır (KZ C. 3, s. 1136).

İbni Vahşiyye'nin yapmış olduğu Arapça tercümenin Türkiye kütüphanelerinde birçok nüshaları bulunmaktadır.⁹ Ayrıca Fuat Sezgin tarafından yedi cilt halinde tıpkı basımı yayınlanmıştır.¹⁰ Eserin bilimsel

⁹ Eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüshalarından bazıları şunlardır:

- a) *Fatih 3612*: 310 yaprak, 15 satır ve 258x170, 180x127 mm ölçülerindedir. Birinci cilt olduğu kapakta belirtilmiştir.
- b) *Fatih 3613*: Eserin birinci cildinin nüshasıdır. 234 yaprak, 21 satır ve 280x205, 205x140 mm ölçülerindedir. Birinci cildin bir nüshası da Nuruosmaniye'de 3028 numarada kayıtlı. Kaçınıcı cilt olduğu yazmıyor ama diğeriyle karşılaştırdım. 335 varak, 35 satır
- c) *Turhan Valide Sultan 0264*: 199 yaprak ve 21 satırdan oluşmaktadır. 272x180, 190x120 mm ölçülerindedir. Üçüncü cilt olduğu kapakta belirtilmiştir.
- d) *Esad Efendi 2490*: 52 yaprak ve 29 satırdan oluşan bu nüshanın da ikinci cilt olması ihtimali yüksektir ancak kitabın başında belirtilmemiştir.
- e) *Hamidiye 1031*: 428 varak, 33 satır, 321x203, 215x108 mm ölçülerindedir. Varak sayısından anlaşıldığına göre her üç cildi de içeriyor olmalı. Katalogta yayın tarihi 1181 olarak belirtilmiş. İbni Vahşiyye (Ebu Bekr Ahmed), 425 varak, 33 satır, 321x203, 215x108 mm ölçülerindedir.

¹⁰ Fuat Sezgin, *Ibn Wahshīya, The Book of Nabatean Agriculture*, Al-Filāḥa al-Nabaūiya, I-VII, Frankfurt, 1984.

yayınını ise Tevfik Fehd yapmıştır (I, Dımışk 1993; II, 1995).¹¹ Eserin hurma ağacıyla ilgili bölümünü de İbrâhim es-Sâmerrâi Kitâbü'n-Naḥl adıyla yayınlamıştır (el-Mevrid, I/1-2 [Bağdad 1971]) (Kaya 1999: 438).

2.1.2. Ebū'l-Ḥayr

Ebū'l-Ḥayr en sık başvurulan kaynaklardan biridir. Yazarın adı kaynaklarda *Ebū'l-Ḥayr el-İşbîlî* olarak geçmektedir. Ağaç yetiştirme işleriyle uğraştığı için *Ṣeccār* lakabını almıştır. Bu nedenle *Ebū'l-Ḥayr eṣ-Ṣeccār el-İşbîlî* olarak da tanınır. 12. yüzyılın sonlarında yaşadığı ve İşbîliye (Sevilla) şehrinde doğduğu bilinmektedir. Hayatı hakkında bilgi yoktur.

Ebū'l-Ḥayr, *Kitâbü'l-Filâḥa* adlı eseriyle tanınır. Eserin Tunus Zeytûne Kütüphanesi'nde, Kuzey Afrika'daki bazı kütüphanelerde ve Bibliothéque Nationale'de 4764 numarada kayıtlı nüshaları bulunmaktadır (İzgi 1994: 326). Eserde dikim için uygun olan aylar; ağaçların dikilme ve meyve verme zamanı; zeytin, incir, hurma vb. ağaçlara özel bakım yöntemleri; ağaçların tane, tohum ve daldırma yoluyla üretimi; budama, aşılama; sebzelerin ve çiçeklerin yetiştirilmesi, çiftliklerde yetiştirilen hayvanlar vb. konular ele alınmıştır. Ayrıca eserde ay ve yıldızların ışığının ağaç dikimine etkisi gibi astrolojik olayların bitkiler üzerindeki etkilerine, çeşitli tılsımlara ve halk meteorolojisiyle ilgili konulara da değinilmiştir.

Kitâbü'l-Filâḥa Julia M. Carabaza Bravo tarafından yayımlanmıştır.¹² Ebū'l-Ḥayr'ın bitkilerin tıpta kullanımıyla ilgili bir eseri daha bulunmaktadır. Bu eser de 2004 yılında Madrid'de yayımlanmıştır (SGnchez-Bermejo 2007: 91).¹³

Ebū'l-Ḥayr el-İşbîlî'nin *Muhtasar Fî-İlmi'n-Nücûm Ve'l-Filâḥa* adını taşıyan başka bir eseri, Yusuf b. Sa'dullah b. Bektut Feyzi tarafından 19 Zilkade 953 (11 Ocak 1547) tarihinde Türkçeye tercüme edilmiştir. Tercümenin 985 Zilkade ayında (Ocak 1578) istinsah edilmiş bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde Ayasofya bölümü 2707 numarada 65-100. varaklar arasındadır. Katalogda konu başlığı yanlış olarak psikoloji yazılmıştır. Gökte meydana gelen olaylar ile bitkilerin yetiştirilmesi ve toprağın işlenmesi arasında bağlantı olduğu inancı nedeniyle bu eserde tarım ve yıldızlarla ilgili bilgilere bir arada yer verilmiştir. Metnin başında Rumi,

¹¹ Toufiq Fahd (ed.), *L'Agriculture Nabatéenne*, Traduction en arabe attribuée à Abū Bakr Aómad b. 'Alí al-KasdĀnĭ, connu sous le nom d'Ibn Waóshĭyya (IV/Xe siécle). 3 vols. Damas: Institut Français de Damas, 1993-1998.

¹² Abÿ l-Khayr al-İsbĭlĭ, *KitĀb al-FilĀóa*, Tratado de agricultura, Madrid: ICMA, 1991.

¹³ Abÿ l-Khayr al-İsbĭlĭ, *KitĀb èUmdat al-tabĭb fĭ maërifat al-nabĀt li-kull labĭb*, (ed. Joaquĭn Bustamante, Federico Corriente and Mohamed Tilmatine), Vol. 30 of *Fuentes ArĀbico - Hispanas*, Madrid: CSIC, 2004.

Süryani, Kıpti, Arabi takvimlerde aylara verilen adlar ve bu takvimlere göre yılbaşının hangi ayda olduğu açıklanmıştır. Ayrıca tercümenin girişine nücum ilmine dair bir eser olduğu yazılmış olduğundan melheme olduğu zannedilmiştir. Yılın mevsimleri ve ay adları tanıtıldıktan sonra ağaç yetiştirme, aşılama, budama vb. konular özetle açıklanmıştır. Bitkilerle ilgili babların bazıları şunlardır:

bu bāb ekinler ekmek ve ağaclar dikmek beyānındadır (19b/1)

bu bāb ağaclar aşlamak beyānındadır (26a/1–2)

bu bāb ağac aşlamağuş vaḳti ve şaffeti ve ne yerden budağı kesmek gerek ve neçe budağ aşlanur anı beyān eder (29b/4–5)

bu bāb ağac aşlamak şaffeti ne yüzden olur ve kaç dürlü olur anı beyān eder (31a/12–13)

2.1.3. **Ḳaštūs**

Batıda *Cassianus Bassus* olarak tanınan yazarın adına kaynaklarda farklı biçimlerde rastlanmaktadır: *Ḳaštōs*, *Ḳuštūs*, *Ḳuštūs b. Askūrāskīne*. İspanyolca kaynaklarda ise *Cassiano Basso*¹⁴ olarak geçer. VI. yüzyılın sonu ile VII. yüzyılın başında yaşadığı sanılmaktadır. Tarım konusunda yazdığı eseriyle tanınır. Bizanslı yazarın Arap ve Pehlevî dillerine çevrilen eseri Bizanslılar'ın tarım uygulamaları hakkında bilgi vermektedir (Seyyid Hüseyin Nasr 1989: 221). Arapaçaya *Kitābü'l-Filāḫati'r-Rūmiyye* adıyla çevrilmiştir. Eserin adı farklı nüshalarda *Kitābü'l-Filāḫati'l-Yūnāniyye* olarak da geçmektedir. *Ḳaštūs*'un eserinin temel kaynağı Anṭoliūs Afrîḳî'nin IV. Yüzyılda yazmış olduğu tarım kitabıdır.

On iki baptan oluşan bu eseri *Sercis b. Heliye Er-Rūmī* Rumcadan Arapaçaya tercüme etmiştir (KZ, 3. Cilt, s. 1153). Keşfü'z-Zünün'da eserin *Ebū Zekerıyyā Yahyā b. Adī* ve başkaları tarafından da Arapaçaya çevrildiği ancak bu çevirilerin *Sercis*'in çevirisi kadar iyi olmadığı bilgisi verilmiştir. Eseri tercüme edenlerden biri de *Ḳušta ibni Lūḳā*'dır.¹⁵ *Ḳušta ibni Lūḳā* ile asıl yazarı *Ḳuštūs b. Askūrāskīne* bazı kaynaklarda karıştırılmıştır. Ayrıca bu kitap Farsçaya¹⁶ ve 1998 yılında da İspanyolcaya tercüme edilmiştir.¹⁷

¹⁴ Attié, B., “L'origine d'Al-Filāḫa ar-rjmiya et du Pseudo-Qusūys”, *Hespéris-Tamuda*, 13 (1972), 139–181.

¹⁵ Kaynaklarda adı *ÚsusūÀ*, *Úsusūys ibni LjūÀ er-Rjmi*, *Úsusūys ibn LjūÀ el-Ba'lebeúit* olarak da geçer. Eski Yunan dilinden Arapaçaya birçok çeviri yapmıştır.

¹⁶ Bu tercüme İranlılar tarafından *Kitāb-ı PjrnAme* (Oğul Kitabı) olarak adlandırılmıştır (KZ, C. 3, s. 1153).

¹⁷ Cassianus Bassus, *Geopónica o Extractos de Agricultura de Casiano Baso*, M. José Meana, J. Ignacio Cubero, Pedro Sáez, Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1998.

Kitābü'l-Filāhati'r-Rūmiyye' nin Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümünde 3688–001 numarada kayıtlı bir nüshası bulunmaktadır. 123 yaprak, 17 satır, 180x135, 120x80mm ölçülerinde Arapça nüshadır. Eserin girişinde Kaşûs'un kitabı olduğu belirtilmiştir. Eserin matbu başka bir nüshası da yine Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi bölümünde 2235 numarada kayıtlıdır. Mısır'da hicri 1293 yılında, Matbaatü'l-Vehbiyye'de basılmıştır. Adı *Kitābü'l-Filāhati'l-Yünāniyye* olan bu nüsha 149 sayfadır.

2.1.4. İbni Başşāl

Asıl adı *Ebū 'Abdullah Muḥammed b. İbrāhîm b. Başşāl el-Tulaytulî* 'dir. *Kitābü'l-Felāḥaf* ta çoğunlukla *İbni Naşşāl*, nadiren de *İbni Başşāl* olarak geçmektedir.¹⁸ 11. yüzyılda İspanya'nın Tuleytula (Toledo) şehrinde doğmuştur.

İbni Başşāl Kuzey Afrika, Kahire ve Mekke'yi gezip incelemiş tarım konusunda edindiği bilgi ve tecrübeleriyle de *Divānū'l-Filāha* ve küçük bir risale olan *Kitābü'l-Kaşd ve'l-Beyān* adlı eserlerini yazmıştır. Ayrıca bu bilgileri uygulayarak 1085 (hicri 478) yılında Emîrū'l-Mu'temid bin Abbād adına İsbiliye'de bir botanik bahçesi kurmuştur (Seyyid Hüseyin Nasr 1989: 222). İbni Başşāl'ın söz konusu eserleri tamamıyla kendi deneyimlerine dayanan telif eserler olması açısından önemlidir. Eserlerinin telif olduğu *Kitābü'l-Felāḥaf* ta da 13a/16'da belirtilmiştir. Ayrıca İbni Başşāl'dan yapılan alıntılardan da bu durum anlaşılmaktadır:

İbni Naşşāl der ki zıkr olunan ḥuşuşları tecrube êtdükden şonra kitābuma yazdum (KF 32b/11 – 12)

Kitābü'l-Kaşd ve'l-Beyān Jos' M. MilĠs ve Muhammed 'Azîmân tarafından 1955 yılında İspanyolca çevirisiyle birlikte yayınlanmıştır.¹⁹ Ayrıca İspanya'da ExpiraciĦn GarcĦa SĠnchez ve J. Esteban HernĠndez Bermejo tarafından da tıpkıbasımı yapılmıştır.²⁰ Jos' M. MilĠs Vallicrosa'nın "*La traducciĦn castellano del Tratado de agricultura de Ibn Başşāl*" adlı bir çalışması daha bulunmaktadır.²¹

¹⁸ Metinde 3a/16'da geçen *Şeyò [Ebî] èAbdu'l-lĀh Muóammed bin İbrĀhîm binü'l-FiĀl Endelüsî* ismi de aynı kişi olmalıdır. *NaĀĀĀl* (نصال) olarak yazılan sözcük burada *FiĀl* (فصال) biçiminde yazılmıştır.

¹⁹ José M. Milás – Muhammed èAzîmĀn, *Ibn BaĀĀĀl, KitĀb al-qaād wa'l-bayĀn, Libro de agricultura, Tetuán, 1955.*

²⁰ ExpiraciĦn GarcĦa SĠnchez – J. Esteban HernĀndez Bermejo, Sevilla: Sierra Nevada 95, 1995.

²¹ José M. Milás Vallicrosa, "La traducciĦn castellano del Tratado de agricultura de Ibn BaĀĀĀl", *Al – Andalus* 13, no. 2 (1948): 347–430.

2.1.5. İbni Haccâc

Yazarın tam adı *Ebû ‘Ömer Aḥmed bin Muḥammed bin Ḥaccâc el-İşbîlî*’dir. Kitâbü’l-Felâḥat’ta İbni Haccâc’ın *Muḥni‘ fi’l-Filâḥa* (*Kitâbü’l-Muḥni‘*) adlı eserinden yararlanılmıştır. Eserde *Muḥni‘*’nin hicri 466 senesinde yazıldığı belirtilmiştir:

bu fennüñ muḳtedâ ve ‘allâmesi imâm Ebû ‘Amr Aḥmed bin Muḥammed bin Ḥaccâc raḥimehümu’l-lâh sene-i sitte ve sittin ve erba‘a miede te’lif ve taşnîf êtdüğü muḳni‘ nâm kitâbında naḳl eyler ki... (KF 3a/3–5)

Muḥni Julia Carabaza Bravo tarafından 1988 yılında tercüme ve sözlüğü ile birlikte yayınlanmıştır.²² Eser yazarın aynı zamanda doktora tezidir. Yazarın İbni Haccâc ve eserleriyle ilgili makaleleri de vardır.²³

2.1.6. Ğarnâfî (El-Ṭighnerî)

Metinde *Hâcc Ğarnâfî* ve *Hekîm Ğarnâfî* olarak geçen yazarın asıl adı *Ebû ‘Abdullâh Muḥammed bin Mâlik el-Murrî*’dir. Batıda *Al-Ṭighnarî* olarak tanınır. Hayatı hakkında bilgi yoktur. Ğarnâfî’nin bitki yetiştirme üzerine yazdığı eseri Expiraciñn García tarafından yayınlanmıştır.²⁴ Yazarın Ğarnâfî ve eserleriyle ilgili makaleleri de vardır.²⁵

2.1.7. İbni Ebî Hızâm

İbni Hızâm, İbnü’l-‘Avvâm’ın hayvanlarla ilgili olan bölümlerde en sık yararlandığı kaynaklardandır. 9. yüzyılda yaşamış Arap veterineridir. *Kitâbü’l-Hayl ve’l-Baytara* adlı eseriyle tanınır.²⁶

²² Carabaza Bravo, Julia M., Ahmad b. Muhammad b. ÓajjÀj al-Ishbîlî: al-Muúniè Fî’l-FilÁóa. Introducción, estudio y traducción, con glossary (ed. Microfiches). 2 vols. Granada: Universidad de Granada, 1988.

²³ Carabaza, Julia María, 1990, «La edición jordana de al-Muqniè, de Ibn Ḥajjáj. Problemas en torno a su autoría», *Al-Qanûara XI: Vol. 11, Fasc. 1*, 71–81.

Carabaza, Julia María, 1992, «La familia de los Banû Ḥajjáj (siglos II–VII/VIII–XIII)», in Manuela MARÍN & Jesús ZANÓN (eds.), *Estudios Onomástico-biográficos de al-Andalus V*, Madrid, CSIC: 39–56.

²⁴ Al-Üighnarî Muḥammad b. Mâlik, *Kitâb Zuhrat al-bustân wa-nuzhat al-adhhân* (*Esplendor del jardín y recreo de las mentes*), E. GARCÍA (ed.), Madrid, CSIC, 2006.

²⁵ GARCÍA Expiración (1987–1988). “El tratado agrícola del granadino al-Ṭighnarî”, *Quaderni di Studi Arabi* 5–6: 278–291.

GARCÍA Expiración (1988). “Al-Üighnarî y su lugar de origen”, *Al-Qanûara IX*, n. 1: 1–12.

²⁶ Nihal Erk, “Dokuzuncu Yüzyıla Ait ‘Kitab al-Hayl val-Baytara’ Üzerinde Bir İnceleme” adlı makalesinde İbni ÓizÂm’ı ve eserlerini tanıtmıştır.

7. yüzyıldan itibaren Arapça yazılmış veterinerlik kitaplarının bulunduğu bilinmektedir. Ancak bu metinlere ulaşılamamıştır. Bu nedenle İbni Hızâm'ın eseri veterinerlik ve at terbiyesi konusunda yazılmış ilk eser olarak kabul edilir. Abbasi saraylarında Türklerin önemli görevlerde bulunmaları ve Türk kültüründe atların önemli bir yere sahip olmaları nedeniyle Hizam'ın Türk olabileceği düşünülmüştür (Erk S. 4, 1961: 369).

2.1.8. Mūsā bin Naşîr

Özellikle hayvan hastalıklarıyla ilgili bölümlerde sık sık adı geçer. Ancak kaynaklarda yazar ve eserleri hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır (Hare 1934: 29).

2.2. Diğer Kaynaklar

Tarım konulu eski Yunan kaynaklarının büyük çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Onlardan yapılan alıntılar yoluyla varlıkları bilinir. *Cālînūs*, *Sādhemes*, *Sūsād*, *Sîdāgūs*, *Şagrît*, *Ṭāmetrî*, *Yūnyūs* vb. eserde adı geçen birçok kişiye ait eserlerden bu şekilde dolaylı olarak yararlanıldığı anlaşılmaktadır. İbnü'l-'Avvām bu tür alıntılarının da kime ait olduğunu belirtmeyi ihmal etmemiştir.: *İbni Haccâc Cālînüsdan naql eder ki, İbni Haccâc kitâbında Yūnyüsdan naql eder, Kûtâmî Sūsād Hekîmden naql eder, İbni Naşşâl Sūsâddan naql eyler, İbni Haccâc kitâbında Sîdāgūs Hekîmden böyle naql eder, İbni Haccâc kitâbında Hekîm Sādhemesden naql eder, Ṭāmetrî Hekîm Şagrît Hekîmden naql eyler ki, nabṭiyye şâhibi kitâbında üzümüñ ve zebîbüñ çekirdegi zirâ'atı ve vaḳti beyânında Ṭāmetrî Hekîmden böyle naql eyler ki vb.*

Temel kaynaklar ve dolaylı olarak yapılan alıntılar dışında da eserde birçok kaynak kişi adı geçmektedir: Sūsād Hekîm, Şölön Hekîm, Marsiyâl Hekîm, Hekîm Annôn, İbnü'l-Cevād, Hekîm Eyühâ, Ahmed bin Hüsn kâtib-i Ḳurtubî, İshâq bin 'İmrân, İbni Cezzâr vb. Bunlardan tespit edebildiğimiz ve konuyla ilgili eserleri olduğu bilinen kaynak kişilerden bazıları aşağıda tanıtılmıştır:

2.2.1. Dêmoqrâṭîs

Batıda *Demokrit*, *Demokritos* ve *Bolos Demokritos* olarak tanınır. *Kitâbü'l-Felâḫat*'ta ise *Dêmoqrâṭ* ve *Dêmoqrâṭîs* olarak geçmektedir. Dêmoqrâṭîs'in tarım konusunda yazmış olduğu eserin orjinal nüshası kayıptır. Bu alanda bir eser yazmış olduğu ondan yapılan alıntılar dolayısıyla bilinmektedir (Seyyid Hüseyin Nasr 1989: 221). *Kitâbü'l-Felâḫat*'tan bu eserin adının *Kitâb-ı Ḳaṭâni* olduğunu öğreniyoruz:

ḥuşûşâ Hekîm Dêmoqrâṭîs kitâb-ı ḳaṭâni'de dër ki yeri eyü eder zirâ köki noḥûd[dan] gayri ekinden kışadur (KF 123a/2-3)

2.2.2. Anṭoliūs Afrîkî

Metinde *Ḥekîm Afrîkî*, *Anṭarliyūs* ve *Anṭarliyūs Afrîkî* olarak geçmektedir. Batıda *Anatolius Vindonius*, *Anatolius of Africa*, *Anatolius of Berytos* (Beyrut) olarak tanınır. IV. yüzyılda yaşamıştır. Tarım konusunda yazmış olduğu eser VI. yüzyılda yaşamış olan Kaşûs'un *Kitâbü'l-Filâhâtî'r-Rûmiyye* adlı eserine kaynaklık etmiştir (Hare 1934: 30).

2.2.3. Mehrârîs Yünânî

Hakkında bilgi bulunmamaktadır. Metinde *Mehrârîs Ḥekîm*, *Mehrârîs Yünânî* ve *Mehrârîs* olarak geçer. Batıda *Makarius the Greek* olarak bilinir (Hare 1934: 29).

2.2.4. 'Arîb b. Sa'd

Metinde *Ḥekîm Ğarîb bin Sa'd* (112a/19), *Ğarîb İbni Sa'd* (197a/7) ve *Ğarîb bin Sa'id Kırubî* (197a/19) olarak geçmektedir.²⁷ Yazarın hangi eserinden yararlanıldığı belirtilmemiştir. Ancak 'Arîb b. Sa'd'ın tarım takvimi üzerine yazdığı *Kitâbü'l – Envâ'* adlı eserinden yararlanmış olmalıdır. Eser Charles Pellat tarafından 1961 yılında yayınlanmıştır.²⁸

2.2.5. Ḥuneyn bin İshâk

Ḥuneyn bin İshâk 'ın tarım konusunda bir risale yazdığı bilinmektedir. *Kitâbü'l-Felâhat* ta ondan iki alıntı bulunur. Ancak bu alıntıların hangi eserinden olduğu belli değildir:

Ḥuneyn bin İshâk dër ki lahana mi'dede tiz 'ufünet bağlayup fi'l-ḥâl sevdâya döner ve andan toğan kan siyâh ve koyı olur (161a/15–17)

Ḥuneyn bin İshâk dër ki na'ne' cimâ'a kuvvet vërüp meniye ziyâde eder (174b/20 – 21)

2.2.6. Cāhîz (öl. 255/869)

Asıl adı *Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Cāhîz el-Kinânî* 'dir. Yazarın Arap, Fars ve Yunan kaynaklarından derleyerek yazdığı ve 350 hayvan hakkında bilgi veren önemli eseri *Kitâbü'l-Hayevân*'dan hayvanlarla ilgili bölümlerde yararlanmışır: *Cāhîz kitâb-ı hayvânında dër ki* (229a/13)

Bakla konusunda da *Cāhîz* 'in adı geçer. Yazarın *Kitâbü'z-zer' ve'n-naḥl* adında günümüze gelmemiş bir eseri olduğu bilinmektedir (Şeşen

²⁷ Yazarın adı Seyyid Hüseyin Nasr'ın *İslam ve İlim* adlı eserinde *Ebu'l-Hasan el-Kurtubî* olarak geçmektedir (1989: 222).

²⁸ 'Arîb b. Sa'îd, *Kitâb al-Anwâ'è* (Le Calendrier de Cordue), (ed. Charles Pellat), E. J. Brill, Leiden, 1961.

1993: 22). İbnü'l-^cAvvâm bakla ile ilgili verdiği bilgilerde de bu eserinden yararlanmış olmalıdır: 'Ömer bin Cāhiz kitābında nakl olunur ki bāklanuñ yaramazı tāzesidür eyüsi iri olup kırtlanmayandır (KF 141b/13–14)

2.2.7. İbni Kuteybe (öl. 276/889)

Asıl adı *Ebū Abdullāh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî*'dir. İbni Kuteybe *Kitābü'l-Envā^c fi Mevāsimi'l-^cArab* adlı eserinde yıldızlar ile hava durumu ve iklimler arasındaki bağlantıyı ele almıştır. Halk meteoroloji üzerine olan bu eser Charles Pellat ve Muhammed Hamidullah tarafından yayınlanmıştır (Haydarābād, 1375/1956). Aşağıdaki alıntıda İbnü'l-^cAvvâm'ın yazarın bu eserinden yararlandığı anlaşılıyor:

İbni Kuteybe dēr ki eger gög kenārlarında güneş toğar ya tōlınurken gālız bulut kızılılık olsa ucuzlık 'alāmetidür 'aksi olsa kaħtığa delālet éder eger kış güninde bulutsuz şabāh ve aħşāmda gög kenārında kızılılık zāhir olsa kaħtılık 'alāmetidür (KF 192b/4–6)

İbni Kuteybe'nin adı hayvanlarla ilgili son bölümde de geçmektedir. Yazarın *'Uyūnu'l-Aħbār* adlı eserinde hayvanlarla ilgili bir bölüm bulunmaktadır (Seyyid Hüseyin Nasr 1989: 62). Bu bölümlerde İbnü'l-^cAvvām'a kaynak olan eserin de *'Uyūnu'l-Aħbār* olduğu anlaşılmaktadır.

3. Kitābü'l-Felāhat Üzerine Yapılmış Çalışmalar

Kitābü'l-Felāhat ilk defa Miguel Casiri kataloğunda tanıtılmış ve tam metninin Escorial'de bulunduğu belirtilmiştir (Ruska 1951: 845). İbni haldun (14. yy) Mukaddime'de *Kitābü'l-Felāhat*'tan söz etmiştir. Brockelmann da *Geschichte der Arabischen Litteratur* adlı eserinde Arapça ve Türkçe nüshaları hakkında bilgi vermiştir (Brockelmann 1943: 651–652).

Eser Josef Antonio Bangueri tarafından İspanyolca çevrili yapılarak Arapça tıpkıbasımıyla birlikte iki cilt olarak yayınlanmıştır.²⁹ Daha sonra 1864 yılında Cl'ment Mullet tarafından Fransızca'ya da *Le Livre de l'agriculture* adıyla çevrilmiştir. C. C. Moncada'nın 1889 yılında yayınlanmış bir makalesi vardır.³⁰ Ayrıca E. Meyer, *Geschichte der Botanik* adlı eserinde *Kitābü'l-Felāhat*'ın özetine yer vermiştir (Ruska 1951: 845).

2004 yılında Madrid'de *Árboles y Arbustos de Al-Andalus* adıyla yayınlanan kitapta İbni Vāfid, İbni Haccāc, İbni Başşāl, Ebū'l-Ḥayr, Ğarnāfi, İbnü'l-^cAvvām, İbni Luyūn'un tarım konusundaki eserleri

²⁹ J. A. Banqueri, *Libro de agricultura*, Su autor et doctor excelente Abu Zacaria lahia...Ebn El Awam, Sevillano, I – II (Madrid, 1802)

³⁰ C. C. Moncada, *Sul taglio della vite di Ibn al- èAwvām* (Actes du 8e congrés des Orientalistes, Stockholm, 1889, II, 215–257).

taranarak, bu metinlerde geçen bitkiler tanıtılmıştır. Bu çalışmada bitkinin ait olduğu familya, alt türleri, hangi yazarların eserlerinde yer aldığı ve özellikleri hakkında ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir. Çalışmanın sonunda İspanyolca, Arapça ve Latince bitki adları dizinleri bulunmaktadır (Carabaza vd. 2004).

Kitābü'l-Felāḥa'ın Türkçe çevirisinden Adnan Adıvar da *Osmanlı Türklerinde İlim* adlı eserinde söz etmiştir (Adıvar: 1982: 94–95). Eserin tamamı üzerinde bir çalışma yapılmamıştır. Ancak hayvanlarla ilgili olan son bölümleri üzerine Nihal Erk'in bir makalesi bulunmaktadır. N. Erk, Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi'nde yayınladığı *A Study of The Veterinary Section of Ibn Al- Awwam's 'Kitab al- Falaha'* adlı makalesinde *Kitābü'l-Felāḥa*'ın hayvanlarla ilgili bölümlerini incelemiştir.³¹ Çalışmasında İbnü'l-^cAvvām'ın hayvan yetiştiriciliği, hastalıkları ve tedavileri konusunda doğru bilgilere sahip olduğunu, özellikle de sağlık koruma tedbirlerinin çok iyi olduğunu belirtmiştir (Erk 1961: 250).

Eserin hayvanlarla ilgili bölümleri üzerine yayınlanmış bir makale de Tom Hare'e aittir. Bu çalışmada aynı zamanda İbnü'l-^cAvvām'ın yararlandığı ve eserde sıkça adı geçen kaynak kişilerden bazıları da kısaca tanıtılmıştır.

KAYNAKÇA

- Adıvar, A. Adnan. (1982). *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Aykaç, Mehmet. (1991). “Arīb b. Sa‘d”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul, s. 359–360.
- Banqueri, Josef Antonio. (1802). *Libro de Agricultura su Autor El Doctor Excelente Abu Zacaria Jahia Aben Mohamed Ben Ahmed Ebn El Awam*, Imprenta Real, Madrid.
- Bermejo, J. Esteban Hernándeiz – Expiraciñn García SÁnchez. (1998). “Economic Botany And Ethnobotany In Al-Andalus (Iberian Peninsula: Tenth – Fifteenth Centuries), An Unknown Heritage Of Mankind”, *Economic Botany* Vol. 52(1) s. 15–26.
- Brockelmann, Carl. (1943). *Geschichte der Arabischen Litteratur Band I*, E. J. Brill, Leiden.
- Carabaza Bravo, Julia M.^a – Expiraciñn García SÁnchez, J. Esteban Hernándeiz Bermejo, Alfonso Jim‘nez Ramírez. *Árboles y Arbustos*

³¹ Erk, Nihal. “A Study of The Veterinary Section of Ibn Al- Awwam's 'Kitab al- Falaha'”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, Cilt VIII, S. 3, 1961, s. 241–250.

de Al-Andalus, Estudio Ārabes e IslĀmicos: Monografias. 8, Consejo Superior de Investigaciones Cientificas, Madrid, 2004.

- Daşdemir, Muharrem. (2007). “Keşfü’l-Me‘ānî’nin Grafik Özellikleri”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 2/4, s. 1119–1134.
- Ece, Selami. (2007). *Klasik Türk Edebiyatı Araştırma Yöntemleri*, Fenomen Yay., Erzurum.
- Erk, Nihal. (1961). “A Study of The Veterinary Section of Ibn Al-Awwam’s ‘Kitab al-Falaha’”, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C.8, S. 3, s. 241–250.
- Erk, Nihal. (1961). “Dokuzuncu Yüzyıla Ait ‘Kitab al-Hayl Val-Baytara’ Üzerinde Bir İnceleme, *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 4, s. 367–386.
- Hare, Tom, M.D. (1934). “Some Contributions to Medieval Veterinary Science in the Kitāb al-Falāhah and in Fleta”, *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, Vol. XXVIII 1537, p. 27–34.
- İnan, Afet. (1992). *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, TTK Yay., Ankara.
- İzgi, Cevat. (1994). “Ebu’l Hayr el-İşbîlî (Ebü’l-Hayr eş-Şeccār el-İşbîlî)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul, s. 326.
- Karakaş, Mahmut. (1991). *Müsbet İlimde Müslüman Alimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- Kaştūs ibni Lūkā er-Rūmî. (1293). *Kitābü’l-Filāḥati’l-Yūnāniyye*, Matbaatü’l-Vehbiyye, Mısır.
- Katib Çelebi. (2008). *Keşfü’z-Zūnun* 5 cilt (Çev. Rüştü Balcı), Tarih Vakfı.
- Kaya, Mahmut. (1999). “İbni Vahşiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, C. 20, İstanbul, s. 436–438.
- Mullet, J. Clément. (1964). *Le Livre de L’agriculture D’Ibn-Al-Awwam (Kitab Al-Falahah) Traubt De L’Arabe*, Paris.
- Ruska, J. (1951). “İbnü’Avvām”. *İslām Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 845.
- Seyyid Hüseyin Nasr. (1989). *İslām ve İlim İslām Medeniyetinde Akif İlimlerin Tarihi ve Esasları*, (Çev. İlhan Kutluer), İnsan Yayınları, İstanbul.
- Sezgin, Fuat. (1971). *Geschichte des Arabischen Schrifttums (Alchimie-Chemie, Botanik-Agrikultur)*, Band IV, E. J. Brill, Leiden.
- Şeşen, Ramazan. (1993). “Cāhiz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, s. 20–24.

- Ugan, Zâkir Kadirî (Çev.). (1970). *İbni Haldun Mukaddime II*, İkinci baskı, MEB Yay., İstanbul.
- Yazıcı, Hüseyin. (1999). “İbn Kuteybe”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 20, s. İstanbul, 145–149.

